

Trójai nőalakok Polgár Anikó Régész nő körömcipőben c. verseskötetében és Euripidész drámáiban

Jelige: „archaizmus a borra való”

Tartalomjegyzék

Előszó	3
A verseskötet rövid bemutatása.....	4
Versek elemzése	5
Parisz rendelőjében.....	6
Trójai nők I. Kasszandra	9
Trójai nők II. Andromakhé	10
Trójai nők III. Hekabé	13
Hermioné féltékeny és Hermioné csomagol	15
Összegzés	18
Felhasznált irodalom	19
Internetes források.....	19
Az Arcanum archívumából származó források	20

Előszó

A vágsellyei születésű Polgár Anikót a szlovákiai magyar irodalom egyik kiváló képviselőjeként tartják számon. 2009-ben megjelent *Régésznő körömcipőben* c. verseskötete 2010-ben elnyerte a Madách-díjat, illetve a Posonium Fődíjat. Művét később lengyel nyelvre is lefordították¹, sőt 2015-ben könyvének egyik verse egy lengyel irodalmi projekten belül olvasható volt a varsói metróban.² Kötetének sikerességéről tesz tanúbizonyságot, hogy kiadását követően nagy kritikai visszhangot váltott ki irodalmi körökben. Nem túlzás kijelenteni, hogy a kritikák és recenziók kivétel nélkül pozitívan értékelik Polgár könyvét. Minden szerző másképp közelít, de szinte ugyanazokat a pontokat emeli ki a kötetrel kapcsolatban. Az antik és újkori értelmezése, recepciója, az anyaság kérdésköre, a középkor különös alakja, Szent Hildegárd, a folyamatosan újjá- és újraeledő történelem, mind említésre kerülnek. Az írásokban felbukkanó verseket többnyire csak ezen témakörök mentén elemezték, s igyekeztek felkínálni különféle olvasati eljárásokat. A középkori Szent Hildegárd-kultuszon, az antik hősök meglevenedett szobrainak leírásán túl azonban nem merészkedett egyik szerző sem, mindössze közvetve felvetették ezeknek a szövegeknek az újragondolását, újrafeldolgozását. Nagy Csilla „*Egy mítosz relikviái*” c. kritikájában csak elhinti, hogy a Polgár által írt költeményekben „elhelyezett klasszikus és középkori utalások, idézetek, allúziók nagymértékben kitágítják az értelmezési horizontot, mintegy sajátos fókuszban láttatják a felidézett kultúrát”, de konkrétumokra nem tér ki.³ Éppen emiatt gondoltam, hogy szükséges egy alaposabb elemzés Polgár Anikó verseit illetően. Dolgozatom során tehát összehasonlítva vizsgálom Euripidész, az antik hősnők életeseményeit megörökítő drámaírójának alkotásait Polgár trójai nőkről szóló költeményeivel.

¹ Háttér-információ a lengyelül megjelent kötetről, a fordítóról, a költőről:

<https://europejskipoetawolnosc.pl/book2016/archeolozka-w-czolenkach-regeszn-koromcipoben/?lang=en>. A lengyel fordítás elérhetősége: <https://www.znak.com.pl/ksiazka/archeolozka-w-czolenkach-rgsxn-krmcipben-rgsxn-krmcipben-aniko-polgr-54057>

² NÉMETH Zoltán, *Kömléből vér és tej folyik*, Új Szó, 2020. <https://ujsoz.com/kultura/komellbol-ver-es-tej-folyik> (utolsó hozzáférés: 2022. 3. 4.)

³ NAGY Csilla, „*Egy mítosz relikviái*”. *Polgár Anikó: Régésznő körömcipőben*, Palócföld 56 (2010/6), 84. http://epa.oszk.hu/03200/03286/00104/pdf/EPA03286_palocfold_2010_6.pdf (utolsó hozzáférés: 2022. 3.5.)

A verseskötet rövid bemutatása

Mielőtt kitérnék az általam kiválasztott művek összehasonlításra, szükséges röviden bemutatni Polgár Anikó *Régésznő körömcipőben* c. könyvét. A felépítését tekintve a verseskötetet három vers tagolja ketté, s ebbe a hármasságba ékelődik be két ciklus. A nyitó- és záróvers Szent Hildegárd személyéhez köthető, a két szakaszt pedig a 45–47. oldalakon lévő *Tanácsok héroszoknak* című vers kapcsolja össze, mintegy hidat képez köztük.

Az első ciklus versei „jóval túlmutatnak az antik történetek interpretációján: érvényesen szólnak a traumáról, a testről, a test és lélek viszonyáról, és a test változásából, destruálásából adódó identitás-válságról”⁴. Az előbb említett hármasság az első ciklus szempontjából szintén meghatározó válik, ugyanis a 7. oldaltól egészen a 44. oldalig tartó szakaszt további három részre oszthatjuk tematikailag. Az első részben a várandósság és a szülés egyes állomásairól, azok fizika és pszichikai megterheléséről olvashatunk az antik hősnők, istennők szemszögéből. Az első ciklus második része a 22. oldaltól a 32.-ig tart, s központi témája a szoptatás. Az itt olvasható versek mindegyike rávilágít a szoptatás által átélt nőalakok kiszolgáltatottságára, fájdalmaira és arra, hogy nemcsak gyermekük kiszámíthatatlan viselkedése befolyásolja ezen mozdulatsor beteljesedését, hanem külső személyek, köztük férjek, féltékeny nők is megkeseríthetik ezt a folyamatot. A 33. oldaltól kezdődik az első ciklus harmadik része, ami egészen a 44. oldalig terjed, s összefoglalja az egyes mitológiai személyek életének egyik-másik szeletét. Három trójai nő (Kasszandra, Andromakhé, Hekabé) után megemlíti a féltékeny és csalódott Hermiónét, ezt követően a híres házaspár, Philemon és Baucius történetét mondja el, végezetül pedig felfedi a Keleti pályaudvar alkoholfelhőtől telített antik atmoszféráját.

A kötet második ciklusában „a szülés/születés és utazás egybemosódik”⁵. Ebben a szakaszban több ikonikus mitológiai helyszínről, valamint antik személyről olvashatunk. A folyamatos migráció, az úton levés motívuma fonja körbe a verseket. Történelmi korokat átívelő utazásra invitálnak ezek a művek. Bár azt gondolhatnánk, hogy a szerző az első ciklusban bőven kimerítette a szülés, a születés, a szoptatás, a meddőség és az anyaság témáját, a második szakasz erre jócskán rácapol. A turisztikai célú utazás mellett ugyanis szintén teret kapnak ezek a történetek.

⁴ NAGY Csilla, „Egy mítosz relikviái”, 85.

⁵ BÁNKI Éva, *Könyvről könyvre. Én az istenek tenyerén lakom, / és szomszédja vagyok önmagamnak*, Irodalmi Szemle, 2010. <https://irodalmiszemle.sk/2010/05/en-az-istenek-tenyeren-lakom-es-szomszedja-vagyok-onmagamnak/> (utolsó hozzáférés: 2022. 3. 4.)

A nőiség, a kiszolgáltatottság, anyaság, félelem, szorongás minduntalan fel-felbukkan ezekben a versekben.

Polgár Anikó témái tehát az utazás motívumát felhasználva, metaforikus értelemben a női nem egyes életszakaszainak állomásait idézik, melyekhez az antik mitológia különleges helyszínei szolgálnak alapul. Az antik, a közép- és a jelenkori elemek megfelelő (együtt)értelmezésének előfeltétele a mitológiai és történelmi helyszínek, valamint személyek múltjának ismerete. A görög teremtestörténetek, az isteni kapcsolatok, az ókori háborúk, Szent Hildegárd élete és a 21. századiság ok-okozati viszonyai civilizációs horizontokon átívelő kontextualizációt kínálnak. A régi és az új folyamatos párbeszéde ösztökél a letűnt és jelenkori társadalmak kölcsönös interakciójának felismerésére. Az archaikus és újszerű (nyelvi) elemek keveredése mutatja, hogy nem különbözünk elődeinktől, ugyanis ugyanazon helyzeteknek vagyunk fül- és szemtanúi, elszenvedői, túlélői, mint ők voltak egykoron. „Teherbe esni, szülni, vetelni, szoptatni, kiszolgáltatottnak lenni nem történet, nem történelemben formálódó, állandóan változó elbeszélés, hanem rítus, ahol mindig ugyanazok a stációk.”⁶ A versek olvasása során akaratlanul is önnön társadalmunk hétköznapi hőseivé és hősnőivé válunk. Ahogy egyre inkább belemélyülünk a (isten)női életadás meglevenedett szobrainak történeteibe, illetve a körömcipőben tipegő régésznő utazásába messzi tájakon, az antik és a huszonegyedik századi közti mezsgye fokozatosan elhalványulni látszik. Nehéz meghatározni, hogy mikor végződik a régmúlt idők asszonyainak küldetése, s mikor kezdődik el a modern nők térhódítása. Polgár verseinek tematikai forrásai olyan transzgenerációs sorsítéletek, traumák, elkerülhetetlen élethelyzetek, amelyekkel, így vagy úgy, mindenki szembesül a saját élete során.

Versek elemzése

Bár a kötet összes mitológiai alakját érdekes és érdemes lenne közelebbről megismerni, tanulmányozni, a munka terjedelmét figyelembe véve, valamint a hatalmas mennyiségű háttéranyag miatt négy különleges női figurára redukálom az elemezendő heroinák számát, mivel az ő esetükben nyilvánul meg legvilágosabban az antik és a mai kor viszonya. A trójai háborút elszenvedő nők közül Kasszandra, Andromakhé, Hekabé és Hermioné életéhez társított verseket

⁶ BÁNKI Éva, *Könyvről könyvre*.

választottam munkám alapjául, melyeket Euripidész három drámájával (*Andromakhé*, *Hekabé*, *Trójai nők*) összevetve vizsgálom a továbbiakban. Azért döntöttem a három trójai (rab)nő elemzése mellett, mert ők, Polgár Anikó szerint is, „akár a mitikus istennőhármasságok, a női lét három aspektusát (szűz, érett nő, öregasszony) testesítik meg”.⁷ Hermioné alakját pedig amiatt kapcsoltam hozzájuk, mivel ő is (és a többi nő is) a felettük döntést hozó férfiak szeszélyes viselkedése miatt váltak kiszolgáltatottá a trójai háború idején.

Parisz rendelőjében

A trójai nők sorsszámai férjeik, szeretőik, gyermekeik miatt akaratlanul is egybefonódnak. Az ármányokkal kikényszerített házasság, az erőszakos gyermekáldás, a boszorkányos módon felbukkanó meddség, a szűzi lét megsemmisülése, az egyedül maradt agg nő kétségbeesett tettei, a gyermekétől és férjétől elszakított rabnő védtelen vergődése egyformán a trójai háború alapeseményeinek folytán következtek be. A háború kirobbanásához köthető történetet az első ciklus első verse (nem nyitóvers) dolgozza fel, mintegy előrevetíti a harmadik részben lévő trójai nők életének szomorú végkimenetelét.

Az aranyalma mítoszt sajátosan ábrázolja Polgár a *Parisz rendelőjében* c. költeményben. A versben egy szülést megelőző nőgyógyászati vizsgálat rajzolódik ki. Parisz⁸, az eltitkolt trónörökös, Priamosz király fia kihívóan invitálja a görög istennőket rendelőjébe, hogy megvizsgálhassa őket: „*Parisz, mint egy orvos, kesztyűs kézzel / kotort az asszonyokban / Az egyik még szűz volt.*”⁹ Sorban jelennek meg az antik istennők, akik mit sem sejtve teljesítik Parisz kérését: „*Héra már beletörődött. / Aphrodité még élvezte is. / Csak Athénét öntötte el a pír.*”¹⁰ Ezt a rutinosnak tekinthető procedúrát olyan könnyedséggel vezeti le Parisz, mintha a világ a leghétköznapibb dolga volna, hogy mezítelen istennők védtelenül, s jóindulatában bízva felfedik előtte a peploszuk alatt lévő valóságot: „*Vetközzön le! A bugyiját is! / A lábait rakja fel ebbe a karikába!*”¹¹ A vizsgálat után feltett kérdésben válik igazán egyértelművé Parisz álláspontja:

⁷ POLGÁR Anikó, *A varietas öröme. N. Tóth Anikó beszélgetése*, Jelenkor, 54 (2011/2), 159.

http://www.jelenkor.net/userfiles/archivum/web_2011-02.pdf (utolsó hozzáférés: 2022. 3. 9.)

⁸ Parisz herceghez köthető háttér-információ. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-kikicsoda-az-antik-mitoszokban-F869D/p-F8BBC/parisz-F8BD4/> (utolsó hozzáférés: 2022. 4. 14.)

⁹ POLGÁR Anikó, *Régész nő körömcipőben*, Pozsony, Kalligram, 2009, 9.

¹⁰ POLGÁR Anikó, i.m., 9.

¹¹ POLGÁR Anikó, i.m., 9.

„Aztán Oionét kérdezi:»Áfás számlát tudunk mi adni a görögöknek?« / Arcán kaján mosoly: / »Eredmény két hét múlva lesz. / A nővérekénél érdeklődjenek!«”¹²

A vers szereplőit kiemelve elmondható, hogy Polgár Anikó több forrásból építhette fel ezt a lírai alkotást. Elsősorban Ovidius *Hősnők levelei XVI. (Paris Helenének)*¹³ c. művében szerepel az a jelenet, amikor az Ida-hegység legmagasabb csúcsán, a Gargarosz hegyén megjelenik három görög istennő Hermész kíséretében az aranyalmával: Héra, Athéné és Aphrodité Parisz kérésére meztelenre vetkőzik, abban bízva, hogy ha a lehető legalaposabban tudja szemügyre venni őket a pásztorfiú, akkor a döntése is megfelelő lesz hármójuk szépségével kapcsolatban. Graves maga is több ízben jelöli forrásként Ovidius *Hősnők levelei XVI* c. alkotást a *Paris és Helené* c., általa feldogozott mítoszhoz tartozó lábjegyzetekben.¹⁴ Ovidius *Paris Helenének* című levelének következő sorai szintén visszaköszönnek Graves mítoszában: „*Erős Atlas és Pleione unokája, / szállva le gyors szárnyán ekkor elém odaáll, / (látni jogom volt, s ez jogot ad, felidézmem a látványt) / s fogta arany botját isteni ujjjaival. / S ő vele Pallas meg Juno s Venus állt, ez a három / istennő, lebegőn szinte a zsege gyepen. / Elhültem, hajam égremeredt, átjárt a jeges félsz, / s mondta s szárnyviselő hírnők e szót: »Ne remegj! / Dönts vitázó istennők szépsége ügyében, / bájban a két társán győzni melyik jogosult«*”¹⁵. Másrészt Euripidész *Andromakhé*¹⁶ c. drámájában is feltűnik az az epizód, mikor a kar elmeséli, hogy jutott el Trója saját pusztulásáig: „*Szörnyű bajok sora nyílt bizony ott, mikor / az Ída szurdokát / felkereste Zeus s Maia gyermeke, / az istenségek szépígás / hármasszogatja élén; / odavitte a baljelű verseny, a szépség-vita / szerét a tanyára, / a csordapásztor, a barmot őrző legény / szirti otthonába.*”¹⁷

A négy szöveg összevetéséből kiindulva kijelenthető, hogy a Polgár mintegy megidézi a trójai mondakör szereplőit, s rejtve utal annak következményeire. A vers zárásaiból arra következtethetünk, miszerint két héten belül eredménye lesz annak a mintának, melyet az orvos a nőktől vett, ezzel párhuzamosan pedig asszociálhatunk arra, hogy Parisz végzetes ítéletét követő időszak (köztük Heléné rablása) vezetett Trója vesztéhez. Továbbá Oioné (a nővére) színrelépése is előrevetíti, hogy Parisz az általa kihasznált nő miatt fog meghalni. Parisz tettei tehát

¹² POLGÁR Anikó, i.m., 9.

¹³ OVIDIUS, *XVI Paris Helenének. Hősnők levelei*, ford. Muraközy Gyula, Budapest, Helikon, 1985.

¹⁴ ROBERT GRAVES, *Paris és Helené. A görög mítoszok II.*, Budapest, Európa, 1970, 423–439.

¹⁵ OVIDIUS, i.m., 95.

¹⁶ EURIPIDÉSZ, *Andromakhé. Euripidész összes drámái*, ford. Kerényi Grácia, Budapest, Európa, 1984.

¹⁷ EURIPIDÉSZ, i.m., 264.

nem maradnak/maradtak megtorlatlanul: „*A trójaiak még aznap éjjel kivitték az Ída hegyére, ahol megkérte volt szeretőjét, Oioné nimfát, hogy gyógyítsa meg. Oioné azonban annyira gyűlölte Helenét, hogy csak a fejét rázta könyörtelenül. Pariszt visszavitték a városba, és meg is halt.*”¹⁸ Polgár már a címben lévő antik hős nevével ráhangolta a befogadót az irodalmi és kulturális háttérre, tehát a szöveg szimbolikus jellegéből adódóan a költemény allúzióként kategorizálható. Az allúzió ugyanis „a befogadó művészi struktúra egész kontextusával lép kapcsolatba”.¹⁹ A Ďurišin-féle irodalomkutatásban megjelölt integráló kategória értelmében Polgár a mítosz témáját saját kreatív hozzájárulásával tette befogadhatóvá a 21. századi szóhasználat, illetve környezet segítségével. Új szituációt teremtve elevenítette fel a trójai mondanakör alapotívumát. Párhuzamba vonta a meztelen nők felsorakoztatását és a hozzájuk tartozó értékítéletet a nőgyógyászati rendelőben zajló vizsgálattal. Ezt mutatja, ha a mítosz, illetve a vers egyes mondatait összehasonlítjuk. Ovidiusnál, az *Oionone Parisnak* c. levelében már említésre kerül a három istennő vetkőzése: „*Juno, Venus, s aki szebb fegyverzetet öltve, Minerva / jöttek ítéletedért esdeni meztelenül*”²⁰. Graves²¹ és Polgár soraiban erőteljes analógia fedezhető fel. A *Parisz és Helené* c. mítoszvariációjában Graves így szólaltatja meg Pariszt: „*Ez esetben volnának talán szívesek levetkőzni?*”²², míg Polgárnál ekképp: »*Vetkőzzön le! A bugyiját is!*»²³. Továbbá ugyanezt az epizódot dolgozza fel Lukianosz az *Istenek párbeszédei* 20-ban található *Párisz ítélete* című részben is. Lukianosz ezt a történetet a rá jellemző módon travesztálja. Komikusan ábrázolja a Parisz döntését megelevenítő mítoszt. A szerző ebben a szövegben (a többihez viszonyítva) számtalanszor ismétli el a „vetkőzni” szót, szinte minden szereplő mondatába belecsempészi ezt a kifejezést: „*Vetkőzzetek le, halljátok!*” (Hermész), „*Vetkőzzél le te is Aphrodité!*” (Parisz), „*Hát akkor vetkőzzünk le!*” (Héra).²⁴ A görög mítoszhoz még hozzátartozik, hogy Athéné megkérte Aphrodité, hogy varázsövét is távolítsa el, mivel azzal mindenkit szerelemre tud gerjeszteni, erre pedig viszonzásul Aphrodité Athéné sisakjának levételét kérte cserébe.²⁵ A bugyi levetését tehát párhuzamba lehet hozni az istennők különleges attribútumaitól való megszabadulásával is. Az

¹⁸ Robert GRAVES, *A trójai jósigék. A görög mítoszok II.*, Budapest, Európa, 1970, 519.

¹⁹ Dionýz ĎURIŠÍN, *Összehasonlító irodalomkutatás*, Budapest, Gondolat, 1977, 102.

²⁰ OVIDIUS, *V Oionone Parisnak. Hősnők levelei*, ford. Muraközy Gyula, Budapest, Helikon, 1985, 28.

²¹ Graves Ovidiusból merítve feldolgozott *Parisz és Helené* c. fejezetére utalok.

²² Robert GRAVES, *Parisz és Helené*, 428.

²³ POLGÁR Anikó, i.m., 9.

²⁴ LUKIANOSZ, *Párisz ítélete. Istenek párbeszédei* 20. *Lukianosz összes művei I.*, ford. Jánosy István, Budapest, Helikon, 1974, 144–145.

²⁵ Ez a jelenet a Graves-féle mítoszfeldolgozásban és Lukianosz művében is megtalálható.

előbb felsorolt hasonlóságok értelmében a művet allúzióként lehet definiálni. Az ókori védtelen női lét egyenrangúan van jelen a 21. században, egyformán élik át a nők a férfiak miatt kialakult kellemetlen helyzeteket, sőt olykor visszaéléssel is szembesülnek. Ezt mind kiválóan interpretálja Polgár Anikó ebben a versben, felhasználva görög mitológiai alapot, akárcsak Euripidész.

Trójai nők I. Kasszandra

A továbbiakban a trójai mondakörre reflektálva fogom tanulmányozni az első ciklus harmadik részének verseit. Először a *Trójai nők I. Kasszandra* c. költeményt vizsgálom a Graves irodalmi források alapján összefoglalt mítoszainak világával és Euripidész *Trójai nők* c. drámájával összekapcsolva.

Kasszandra²⁶ Priamosz király és Hekabé lánya, s egyben Parisz testvére. Ahogy balsorsú családjának minden tagját, úgy őt is utolérte végzete. Azzal kellett együtt élnie, hogy minden veszedelmet előre lát, viszont annak valós igazságtartalmában Apollón átka miatt soha senki sem fog hinni. Bár már előre megjósolta, hogy testvére fogja Trója pusztulását okozni, ezt Trója népe nem vette figyelembe. Kasszandra eleinte még csak nem is sejtette, hogy testvére tette az ő életének megbecstelenítésével és kioltásával jár majd.

A *Trójai nők I. Kasszandra* c. alkotásában szinte eltűnik a Kasszandrárt övező mítosz, amely szerint megerőszakolja őt Kis Aiász Athéné templomában, mielőtt Agememnón rabszolgánőjévé tehetné volna. Polgár mindössze egy régi szobor pillanatnyi állapotát mutatja be. Halványan utalnak a szüzlány megrontására a következő mondatok: „*feküdt meztelenül*”, illetve „*a vérfoltok beszívódtak / a kőbe, lassan mállottak szét isteni s királyi kéz fogdosta / mellei*”²⁷. A patakmederben fekvő már szinte teljesen szétmállott nő/szobor öröksége viszont képtelen eltűnni, cselekedeteit egy középkori szerzetes rendezi minuszkulába, hogy a 21. században is ismerjük, olvassuk már-már bakkhánsi tombolásának, lázadásának történetét.

A mű címe allúzióként előre bocsáthatja azt a felvetést, amely alapján Euripidész azonos című drámájára gondolhatnánk, avagy annak újraértelmezésére/átírására. Igaz, hogy a címben (is) szereplő Kasszandra a dráma tekintetében a cselekmény résztvevőjeként feltűnik, s több jóslatát is

²⁶ Kasszandra személyéhez köthető általános tudnivaló. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-ki-kicsoda-az-antik-mitoszokban-F869D/k-F89E3/kasszandra-F8A01/> (utolsó hozzáférés: 2022. 4. 14.)

²⁷ POLGÁR Anikó, i.m., 33.

elmondja monológ formájában, de ezt Polgár versében abszolút mellőzi. Nem merít az euripidészi műben²⁸ lévő Kasszandra-történetből, abból a momentumból, amikor a fiatal lány szembesül sanyarú sorsával. Nincs beleépítve a hitehagyott lány búcsúzása anyjától és szüzi tisztaságától. Egyúttal nincs összefüggés Graves Kasszandrához köthető mítoszával sem, ugyanis ott főként a lány erőszakos elragadását érinti a történetíró. Többletutalásként esetlegesen ott lapul Laokoón története a kígyókkal, amik megölték mindkét fiát. Ez a mítosz, Poszeidón haragja az üres patakmeder, valamint a vízhiány képében ölt testet: „*A patakok ugyanúgy száradtak ki itt Peloponnészoszon, / mint a mítoszmesező öregek szájában a nyál, egyre fogynak, / szikkad, repedezik a folyók helyén is a tertyedt sármező, / s a zörgő fűbe nedves kígyók lapulnak*”.²⁹ Ellenben ez a kép nem kötődik az euripidészi szöveghez, csak Graves kötetében is feldolgozott *A fa-ló*³⁰ c. mítoszhoz. Bár Ďurišin szerint az allúzió „egyszeri asszociációt kíván kialakítani az eredeti szöveg bizonyos összetevőjével”³¹, itt mégsem érvényesül a szövegekkel való társítás. *A fa-ló* történetét tekintve Laokoón esete még csak-csak elfogadható szabad asszociációként, azonban Kasszandra esete nem elég egyértelmű jelenség ahhoz, hogy összefüggést feltételezzünk Euripidész drámájával kapcsolatban. Amennyiben nem lett volna a címben és a versben megjelenítve Kasszandra neve, bármelyik antik heroinára következtethetnénk. A név jelenléte viszont, úgy gondolom, kevésnek bizonyul az allúzióval való viszony bizonyítására.

Trójai nők II. Andromakhé

A következő alkotás *Trójai nők II. Andromakhé* címet viseli. A verset Euripidész *Andromakhé* c. drámájával összevetve elemzem.

Andromakhé³² trójai királynő, Hektór hites felesége, s közös fiuk Asztüanax édesanyja. A hellászi Heléné szöges ellentéte. Nő, akit a trójai háború szintén hatalmas csapásként ért, ugyanis elvesztette férjét, fiát, hazáját, mindemellett kénytelen volt Neoptolemosz rabnőjeként Phthiába utazni, s a továbbiakban elviselni Hermioné féltékeny ármánykodását.

²⁸ EURIPIDÉSZ, *Trójai nők. Euripidész összes drámái*, ford. Kárpáty Csilla, Budapest, Európa, 1984.

²⁹ POLGÁR Anikó, i.m., 33.

³⁰ ROBERT GRAVES, *A fa-ló. A görög mítoszok II.*, Budapest, Európa, 1970, 529–530.

³¹ DIONÝZ ĎURIŠÍN, i.m., 102.

³² Andromakhé alakjának ismertetője. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-ki-kicsoda-az-antik-mitoszokban-F869D/a-F86A8/andromakhe-F8759/> (utolsó hozzáférés: 2022. 4.14.)

Bár a *Trójai nők II. Andromakhé* c. alkotás két külön síkban értelmezendő, ezek egy pontban mégis összekapcsolódnak. A költemény első fele az antik görög múltat éleszti fel, míg a másik a jelenkori várandóság árnyoldalát közvetíti. Az első részben mintegy újraolvashatjuk az *Andromakhé* c. dráma nyitójelenetét, mikor Andromakhé monológjában felvázolja, hogy milyen helyzetbe került férje elvesztését követően. Ott van Phthia és Pharszalos/Pharszalia között, egy a tengertől messzi helyen, Thetisz istennő városában. Rabnőként nincs joga leülni a kerti padokra, nem serénykedik körülötte hatalmas szolgasereg, mindössze igyekszik elviselni második terhességének viszontagságait. Emellett természetesen szembe kell néznie Hermioné haragjával, hiszen a féltékeny feleség titokban a megölését tervezi. A vers második szakaszában Polgár Anikó egy jelenkori perspektívából mutatja be egy Andromakhéhez hasonló nő nehézségeit. Tulajdonképpen egyetlen momentumot örökít meg, egyetlen lépést a bizonytalanba. A reggeli émelygéssel küszködő várandós buszra szállását. A sorok között megjelenik az elítéléstől való félelem, a nő ugyanis mindenáron titkolni szeretné állapotát környezete, s legfőképp munkaadója elől. Végül viszont elfogadja sorsát, s némán felszáll a buszra. A szerző tehát a kényszer szülte szituációkba való belenyugvást ábrázolja költeményének első és második részében.

A két mű közti különbség először az elbeszélés módjában jelenik meg. Polgár heterodiegetikus narrátort alkalmaz, míg a dráma műfaji sajátosságai miatt egyértelműen monológ formában, azaz homodiegetikus elbeszélőmódban íródott. A helyszín megegyezik mindkét műben, legalább is Polgár versének első részére vonatkozóan. A Polgár-féle változat: „*Pharszalia és Phthia között, az emberektől s a tenger /zúgásától távol telepedett le a tengeri úrnő. Thetisz / városában*”³³, és az euripidészi monológ egy szelete: „*A Phthia földje és Pharszalos város között / fekvő rónán lakom, hol egykor a tengeri / úrnő, Thetisz, Péleusszal élt*”³⁴. A várandóság Euripidész drámájában nincs jelen, mivel Andromakhé ekkorra már életet adott Neoptolemosztól született fiának, Molottosznak: „*Házukban egy fiúnak adtam életet, / az Akhilleusz-sarj nemzette őt, az én uram*”³⁵. Ezzel ellentétben a *Trójai nők II. Andromakhé* c. műben Andromakhé még csak szíve alatt hordja urának elsőszülött fiát, s küzdi le az egyre csak súlyosbodó problémákat: „*Második terhessége gyötrelmem*”³⁶. A meddőséggel sújtott Hermioné gyilkolási szándékára Polgár

³³ POLGÁR Anikó, i.m., 34.

³⁴ EURIPIDÉSZ, i.m., 255.

³⁵ EURIPIDÉSZ, i.m., 255.

³⁶ POLGÁR Anikó, i.m., 34.

csak homályos utalást tesz („*Hermioné a lugasban hűsöl, gonosz / terveket forral ellene*”³⁷), míg Euripidész drámájában ez nyomatékosítva van („*Te meg rabszolganő, ki dárdaszerzemény / létedre e ház élére kívánsz állani, / s minket kidobni! Varázsszeredtől gyűlöli / a férjem ágyamat, s a méhem magtalan, / mert félelmes tudásu szárazföldetek / minden leánya ilyesmiben / De ennek én / most már véget vetek! Nem oltalmaz Thetisz / oltára, sem szentélye: meghalsz, meg bizony!*”³⁸). Az *Andromakhé* c. drámában ugyanis a rabnőt kész tény elé állítja Hermioné és apja, Meneláosz. Mindketten (monologikusan) megindokolják gyilkossági szándékukat, majd kiegészítik azzal, hogy nem csak Andromakhé halála szükségszerű, hanem fiáé, Molottoszé is. Polgár Anikó versének második részében a régítől való elszakadás, az új országba, új városba való bejutás sejtelmes képei körvonalazódnak. Ahogy Andromakhénak múltjától, hazájától, férjétől és fiától is búcsúznia kellett, úgy a versbeli nőnek is el kell köszönnie önállóságától, addigi életétől: „*Visszaút nincs, hisz lángokban áll az otthona, / férje s fia halott. Ha nem megy hozzá, nem kap vizumot*”³⁹. Mindkét női karakter fél attól, hogy negatív bánásmódban részesítik állapotuk miatt. Andromakhé fél a szolgálók pletykás természetétől, s egyben a meddő Hermioné haragjától, a Polgár versében felbukkanó nő pedig állásának elvesztésétől, az új és rémisztő jövőtől fél. Ezek a nők voltaképp egymás tükörképeként szerepelnek a versben. Andromakhé is egy a sok közül, hiszen a trójai háború során nem csak őt érte ez a szomorú sors, hanem más nőket is. Rengetegen estek áldozatául a háborúnak, ki így, ki úgy veszítette el életét. A fizika és lelki halál közti vékony vonal megszűnt, s egyformán lettek (élő)halottai a sivár hétköznapiaknak.

Az előző vershez (*Trójai nők I. Kasszandra*) hasonlóan ez az alkotás is címéből adódóan allúzió használatára enged következtetni. A két szöveget (a drámát és a verset) összehasonlítva elmondható, hogy a szerző Euripidész drámájával dolgozik, integrálja azt, s ennek mentén építi fel költeményét. A szerző utalásrendszere finom, néhol homályos jellege megfelelően teljesíti azt a feladatot, mely szerint az allúzió „konkrétan felkészíti az olvasót arra, hogy a művet egy bizonyos hagyomány alapján fogadja be”⁴⁰. A kompozíció szempontjából az allúzió egy altípusa, a parafrázis jellemzi a mű első részét, mikor Polgár Andromakhé életének antik vonulatát, rabságának általános leírását illusztrálja. Holott a vers második részében is felellhetők olyan célzások, amelyek Andromakhé személyére is aktuálisnak bizonyulnak, mégsem feltételezhetjük, hogy kizárólag rá

³⁷ POLGÁR Anikó, i.m., 35.

³⁸ EURIPIDÉSZ, i.m., 260.

³⁹ POLGÁR Anikó, i.m., 35.

⁴⁰ Dionýz ĎURIŠÍN, i.m., 103.

értette ezt szerzőnk, mivel ködösen fedi fel annak kilétét. Ebből kifolyólag a vers második részét nem a szűkebb értelemben vett parafrázisnak minősíteném, hanem átfogó kategóriaként allúzióként tekintenék rá. Ezzel kapcsolatban megjegyezném, hogy a második részben megjelenő alak nevének hiányával Polgár egyúttal utalhat minden olyan nőre, aki egyszer háború elől menekülve kényszerült elhagynia otthonát, s netán még éppen várandós is volt.⁴¹ A pontos kulturális és irodalmi háttér egyszerre ad biztos táptalajt a helyes interpretációnak a befogadó számára, de egyúttal el is bizonyítja azt. Tekinthető mindez a korszakok közti észrevétlen átlépés okaként, hiszen a vers egyszerre mai és antik, egyszerre szól egy adott alakról és mindenkiről. S ez egyúttal kapcsolatban áll azzal is, hogy a görög mitológiában jelenlévő személyek archetipikus mivoltukból eredően nagyszerűen képesek tükrözni jelen társadalmunkat.

Trójai nők III. Hekabé

Az (az általam választott) utolsó trójai rabnőhöz kapcsolódó költemény a *Trójai nők III. Hekabé*. Ezt a művet Euripidész *Hekabé* c. drámájával összefüggésben tanulmányozom.

Hekabé⁴² egy agg rabnő, akinek férjét, gyermekeit, sőt még saját unokáját is el kellett temetnie. A háború után pedig annak az Odüsszeusznak lett a rabja, kit botor módon megkímélt a biztos haláltól. Hekabé tragédiáját „nem valamilyen vétek vagy hiba okozta, mint Oidipuszét (hacsak nem számítjuk a vétkei közé azt, hogy megszülte Pariszt), szenvedéseit csupán a háború értelmetlenségét okolhatjuk”⁴³.

A *Trójai nők III. Hekabé* című mű Hekabé kétségbeesett cselekedetét idézi. Hekabé folyamatos csalódása, családtagjainak elvesztése, a gyász elhatalmasodása miatt ontja ki két ifjú férfi életét, s egyben vakítja meg ellenségét, Polümésztert. A dühtől megbabonázott öregasszony bánatában és végső elkeseredettségében dönt a gyilkosság mellett. Tervét rabtársnőivel együtt abszolválja. Egy könnyed csellel sátrába édesgeti Polümésztert és fiait, hogy aztán bosszút állva fia, Polüdórosz, haláláért, megcsonkítsa egykori szövetségését, s annak örököseit. Az incidens után

⁴¹ Napjainkban még inkább aktuálissá válik ez a feltételezés, főleg ha az ukrainai helyzetet hozzuk párhuzamba a trójai eseményekkel, vagy bármilyen háborús eseménnyel. Polgár Anikó akár vissza is utalhatott a délszláv háború borzalmaira, ezzel aktualizálva a „jelenkori” kontextust. Emellett asszociálhatunk a várandós nők saját háborújára is, amit magukkal és környezetükkel vívnak elfogadásuk/megértésük érdekében nap mint nap.

⁴² Hekabéről szóló ismertető. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-ki-kicsoda-az-antik-mitoszokban-F869D/h-F892F/hekabe-F893F/> (utolsó hozzáférés: 2022. 4.14.)

⁴³ POLGÁR Anikó, *A megalázott trójai nők*, Újnautilus, 2012. <http://ujnautilus.info/a-megalazott-trojai-nok> (utolsó hozzáférés: 2022. 4.14.)

Hekabét meg akarták kövezni, ám mielőtt ez megtörténhetett volna, Hekaté istennő fekete szukájává változott.

A vers a drámával szinte teljesen szinkronban van. Nincs eltérés a versben lévő tettek és a drámában szereplő események között. A költeményben fellelhető történés a *Hekabé* c. dráma végét idézi, mikor az öregasszony beteljesíti akaratát („*E sátrak Trója számos lányát rejtik itt. / Velük fogom bosszúm végrehajtani!*”⁴⁴). Mindkét szövegben ugyanaz a motívumrendszer fedezhető fel. A rabnők hajtűinek/törjeinek jelenléte, Polümésztor fiainak holttestének komor valósága egyaránt említésre kerül a két alkotásban. Mindössze a vers és a dráma végén találhatunk eltérést. A versben Hekabé a tenger habjaiba menekülve leli halálát, míg a drámában csak Polümésztor két sora utal erre az eseményre: „*Hát jó! De majd a tenger habja tégeddet – / befed, midőn az árbocról a vízbe hullsz!*”⁴⁵. Az euripidészi szöveg befejezésében Hekabé halálának kimenetelét nem ismerjük meg, mivel a dráma azzal fejeződik be, hogy Agamemnón megkéri őt, temesse el Polümésztor hallott gyermekeit. Az öregasszony átkával kapcsolatos mítosz is összekötő elem a verset és a drámát figyelembe véve. A hozzá tartozó görög mítoszlól, annak többféle változatáról tesz említést Graves, aki ennek a történésnek a leírását a *Trója lerombolása*⁴⁶ c. fejezetben taglalja. Graves háromféle lehetséges mítoszártelmezést kínál az olvasónak, melyek közül a vers és a dráma is ugyanazt a recipiálja: „*Hekabé előhúzott a kebléből egy tört, leszúrta a fiúkat, Polümésztornak meg kivájta szemét. Dühkitörését magas korára és balsorsára való tekintettel Agamemnón megbocsátotta, de a thrák nemesek bosszúból halálra kövezték és nyilazták volna, ha át nem alakul egy Maira nevű szukává.*”⁴⁷

Összehasonlítva a két szöveget állíthatom, hogy Polgár Anikó az euripidészi hagyományból merítve alkotta meg a *Trójai nők III. Hekabé* c. költeményét. Dionýz Ďurišín megfogalmazása szerint a kölcsönzés „a téma, a művészi képek, egyes művészi eljárások stb. átvételének különböző formáit” jelenti, illetve „felidézheti a passzív, nem alkotó viszonyt”.⁴⁸ Ez alapján kijelenthető, hogy a vershez tartozó szöveg a kölcsönzés kategóriájába illik bele, még akkor is, ha a címe az allúziót implikálja. Ezt támasztja alá Polümésztor monológja Euripidész drámájában: „– *kihúzza peploszukból törüket – / megölték őket, s közben ellenség gyanánt / lefogtak engem, megragadva*

⁴⁴ EURIPIDÉSZ, *Hekabé. Euripidész összes drámái*, ford. Horváth István Károly, Budapest, Európa, 1984, 237.

⁴⁵ EURIPIDÉSZ, i.m., 340.

⁴⁶ Robert GRAVES, *A görög mítoszok II.. Trója lerombolása*, Budapest, Európa, 1970, 542–544.

⁴⁷ Robert GRAVES, i.m., 544.

⁴⁸ Dionýz ĎURIŠÍN, i.m., 106.

karjaim / s a combom. Védelmükre keltem volna, ám / ha próbáltam felvetni arcomat, hajam / sörényét markolták, s ha megmoccant / kezem, / megbénultam, rámdőlt az asszonygörgeteg. / Aztán újabb kinnal tetézve kínjaim, / véghezvitték rémtettüket: mindkét szemem / fényét kioltották, hajtűt döftek bele”⁴⁹. Emellett természetesen ide csatolható a már említett átváltozásmítosz eseménye is, ami szintén a kölcsönzés tényszerűségét bizonyítja. Egyetlen eltérés figyelhető meg a két mű esetében, méghozzá a narráció módja. A költeményben külső narrátor mondja el Hekabé bosszújának folyamatát, míg a drámában mindez monológ/párbeszédes metódus mentén történik.⁵⁰ (Egyetlen következetlenséget véltem felfedezni a verset és a drámát olvasva. Azt, hogy Polgár művében vendégbarátként Polüdóroszt jelöli, holott a drámában a vakítást Polümésztor szenvedti el. Bárhogyan próbáltam megfejteni az esetleges rejtett utalást, nem sikerült ok-okozati viszonyaiban feltárnom azt.)⁵¹

Hermioné féltékeny és Hermioné csomagol

A három rabnő mellett Hermioné alakja szintén különleges szerepet tölt be trójai mondakörön belül, valamint Euripidész drámáiban. A folyton féltékeny nő figuráját az *Andromakhé* c. drámával kapcsolatban analízálom.

Hermioné⁵² a szépséges Heléné és Meneláosz király lánya. Apja trójai háborúban köttetett szövetsége miatt kellett feleségül mennie Neoptolemoszhoz, nem pedig már meglévő jegyeséhez, Oresztészhez. Ez a döntés szüntelenül bántotta a királylányt, s feltehetőleg ezért volt olyan rideg férjéhez, illetve annak ágyasához, Andromakhéhoz. Hermioné áskálódása nemcsak a védtelen Andromakhét sújtotta, hanem Neoptolemoszt is, aki az ő meggondolatlan lépése következtében lelte halálát Delphoiban. A féltékeny Hermioné vakon futott bele viszontagságokkal teli házasságába Oresztésszel, aki miután megölte Neoptolemoszt, rabszolgaként bánt az egykori királylánnyal.

Ezen mozzanatokat örökíti meg Euripidész *Andromakhé* c. drámájában, valamint Polgár Anikó *Hermioné féltékeny és Hermioné csomagol* c. verseiben. Mindkét mű alaptémája

⁴⁹ EURIPIDÉSZ, i.m., 337.

⁵¹ Vö. POLGÁR Anikó, *Trójai nők III. Hekabé. Régésznő körömcipőben*, Pozsony, Kalligram, 2009, 36. és EURIPIDÉSZ, *Hekabé. Euripidész összes drámái*, Budapest, Európa, 1984, 332–341.

⁵² Hermioné életének rövid jellemzése. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-ki-kicsoda-az-antik-mitoszokban-F869D/h-F892F/hermione-F8955/> (utolsó hozzáférés: 2022. 4. 15.)

megtalálható Euripidész alkotásában. A féltékeny nő vérszomjas hangvétele („*Mit gondol magáról ez a rabszolganő? / Kisemmiz engem, csak azért, mert terhes / megint? A városfalról dobták le az első / kisfiát, a Hektór-sarjat – s újra szülni mer?*”⁵³) egyértelműen felidézi a drámában szereplő Hermioné monológját, amelyben Andromakhét minősíti ágyasi és anyai mivoltában („*Szerencsétlen nő, balgaságod akkora, / hogy együtt mertél hálni férjed gyilkosa / fiával, és egy gyermeket szültél neki / a gyilkos vérből. Mert a barbár mind ilyen: / a lány ágyát az apja, anyjáját fia, / testvér testvérét osztja, hozzátartozók / egymást ölik, s mi tiltsa, nincs törvény, szokás.*”⁵⁴). Másrészt a dráma végi események előzményei egyaránt felelevenednek Polgár *Hermioné csomagol* c. versében. Az Andromakhé iránti gyűlölet és a rossz házasságból való szabadulni akarás jellemzi mindhárom szöveget. A szerző a drámához híven megtartja a monologikus hangvételt, s homodiegetikus narrátort alkalmazva meséli el Hermioné kalandos életének egy-egy pillanatát. Míg a *Hermioné féltékeny* c. mű az antik korba illeszkedve szemlélteti a Neoptolemosz távollétében zajló konfliktusokat, addig a *Hermioné csomagol*-ban Polgár szakít az antik vonallal, s 21. századi kontextust használ a szökés ábrázolásához: „*hatalmas már / a bőrönd, hordárt kell hívnom, hogy elvigye / a taxiig. A szaunában van Neoptolemosz, / utána a belga sörözőben biztos elidőz – csak / meg ne lásson majd az ablakon... / A kézitáskám? A pénz, amit apám küldött? / Sietnem kell! Ha megtudja, hogy fia ellen / ármánykodtam, még megöl!*”⁵⁵. Nemcsak pontos utalásokat lehet találni a verse sorait olvasva, hanem ellentétben alapuló azonosságokat is: Euripidész drámájában Andromakhé Thetisz templomában bujkál, Hermioné azonban Polgár költeményében Héra szentélyében fog tömjént gyújtani⁵⁶. Hermionéről szóló másik versben hasonlóan van jelen Oresztész alakja, s annak direkt-indirekt üzenetének továbbítása: „*De tegnap írt, egy ötrészes sms-t, / ékezetek nélkül, összefolyva / csupa nagybetűk*”⁵⁷. A legszembetűnőbb differencia a szóhasználatban keresendő. Hermioné menekülésének tervezését, annak mechanizmusát a szerző beszélt nyelvet felhasználva írja le, és teszi könnyedén befogadhatóvá. Néha azt érzékelhetjük, hogy Polgár Anikó távolságot tart az eredeti szövegtől, mintegy azt sugallja, hogy a vers voltaképp egy független szakítási anekdotaként is értelmezhető. A szövegben szereplő nevek jelenléte

⁵³ POLGÁR Anikó, i.m., 37.

⁵⁴ EURIPIDÉSZ, *Trójai nők. Euripidész összes drámái*, ford. Kárpáty Csilla, Budapest, Európa, 1984, 260.

⁵⁵ POLGÁR Anikó, i.m., 39.

⁵⁶ POLGÁR Anikó, i.m., 37.

⁵⁷ POLGÁR Anikó, i.m., 39–40.

ellenben arra sarkall, hogy a görög mítoszokkal, illetve Euripidész munkásságával összekötve kontextualizáljuk azt.

Đurišini kategóriák szerint mindkét mű allúciónak minősíthető, sőt egyaránt párbeszédben állnak a *Trójai nők II. Andromakhé* c. költeménnyel. Mindhárom alkotás esetében indokolt tehát azt mondani, hogy a szerző az allúzió eszközeit felhasználva alkotta meg költeményeit. A *Hermioné féltékeny* c. verset még szűkebb kategóriaként variációnak/parafrázisnak is tekinthető. A *Hermioné csomagol* viszont csak a tágabb értelemben vett Đurišin-féle allúziót idézi: közvetlen asszociációt kelt, aktualizálja a témát, s a feltételeitől függően, valamint a kor értelmezésével összhangban szerkeszti meg szövegét a szerző⁵⁸.

⁵⁸ Dionýz ĐURIŠÍN, i.m., 104.

Összegzés

A fentebb taglalt elemzésekből kiindulva összegzésként fontos megjegyezni, hogy a trójai mondakör újraértelmezése, átírása valóban izgalmas anyagot tud biztosítani az irodalmárok számára. Polgár Anikó művei is ezt bizonyítják. Szinte minden alkotására jellemző volt az euripidészi hagyomány, avagy a Graves összefoglaló kötetében szereplő irodalmi forrásokból származó mítoszok újjáéledése. Sajátos írói hanggal megtűzdelt költemények olyan történelmi eseményeket elevenítenek fel, melyekről azt hihetjük, akárcsak a régmúlt antik szobrairól, hogy kár leporolni, használni őket. Ha kezünkbe vesszük Polgár verseskötetét, meglepetten konstatáljuk, hogy a 21. században éppoly releváns egy-egy antik hősnő története, mint bármely más hétköznapi történés, amelyet az „itt és most”-ban tapasztalunk meg. Polgár Anikó *Régésznő körömcipőben* című verseskötete tehát „nemcsak a magyar irodalom, az antik mitológia és a középkori költészet felé épít utakat, hanem a kortárs világirodalom felé is”.⁵⁹ Könyvét olvasva elevenné válnak azok a kőszobrok, melyek már évezredek óta szótlannul állnak, s turistalátványossággként várják, hogy felfedezzék belső és külső szépségüket. A szerző rávilágít arra, hogy az „az öröm nem létezhet fájdalom nélkül, a fájdalom sem létezhet öröm nélkül”⁶⁰, a sorstörténetek megállás nélkül ismétlődnek. Az időkereke forog tovább, a jelen múlttá, a múlt jelenné válik, a régi történetek felelevenednek, szereplői új környezetbe költöznek, és várják, mit hoz a jövő. Polgár lírai alakjaiban megelevenedő euripidészi nők nemcsak kortársként, hanem örökérvényű figurákként élnek tovább, mit sem veszve aktualitásukból.

⁵⁹ NÉMETH Zoltán, *Kőmellből vér és tej folyik*.

⁶⁰ GUBÓ Mária, *Antik vérvizsgálat*, Kalligram, 2010. <https://www.kalligramoz.eu/Kalligram/Archivum/2010/XIX.-evf.-2010.-majus/Antik-vervizsgalat> (utolsó hozzáférés: 2022. 3. 9.)

Felhasznált irodalom:

Dionýz ĎURIŠIN, *Összehasonlító irodalomkutatás*, Budapest, Gondolat, 1977.

EURIPIDÉSZ, *Euripidész összes drámái*, Budapest, Európa, 1984.

LUKIANOSZ, *Lukianosz összes művei I.*, Budapest, Helikon, 1974.

OVIDIUS, *Hősnők levelei*, ford. Muraközy Gyula, Budapest, Helikon, 1985.

POLGÁR Anikó, *Régésznő körömcipőben*, Pozsony, Kalligram, 2009.

Robert GRAVES, *A görög mítoszok II.*, Budapest, Európa, 1970.

Internetes források:

BÁNKI Éva, *Könyvről könyvre. Én az istenek tenyerén lakom, / és szomszédja vagyok önmagamnak*”, Irodalmi Szemle, 2010. <https://irolalmiszemle.sk/2010/05/en-az-istenek-tenyeren-lakom-es-szomszedja-vagyok-onmagamnak/> (utolsó hozzáférés: 2022. 3. 4.)

GUBÓ Mária, *Antik vérvizsgálat*, Kalligram, 2010.
<https://www.kalligramoz.eu/Kalligram/Archivum/2010/XIX.-evf.-2010.-majus/Antik-vervizsgalat> (utolsó hozzáférés: 2022. 3. 9.)

NAGY Csilla, „Egy mítosz relikviái”. *Polgár Anikó: Régésznő körömcipőben*, Palócföld 56 (2010/6). http://epa.oszk.hu/03200/03286/00104/pdf/EPA03286_palocfold_2010_6.pdf (utolsó hozzáférés: 2022. 3.5.)

NÉMETH Zoltán, *Kőmellből vér és tej folyik*, Új Szó, 2020. <https://uj szo.com/kultura/komellbol-ver-es-tej-folyik> (utolsó hozzáférés: 2022. 3. 4.)

POLGÁR Anikó, *A megalázott trójai nők*, Újnautilus, 2012. <http://ujnautilus.info/a-megalazott-trojai-nok> (utolsó hozzáférés: 2022. 4.14.)

POLGÁR Anikó, *A varietas öröme. N. Tóth Anikó beszélgetése*, Jelenkor, 54 (2011/2). http://www.jelenkor.net/userfiles/archivum/web_2011-02.pdf (utolsó hozzáférés: 2022. 3. 5.)

Az Arcanum archívumából származó források:

Andromakhé. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-ki-kicsoda-az-antik-mitoszokban-F869D/a-F86A8/andromakhe-F8759/> (utolsó hozzáférés: 2022. 4. 14.)

Hekabé. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-ki-kicsoda-az-antik-mitoszokban-F869D/h-F892F/hekabe-F893F/> (utolsó hozzáférés: 2022. 4. 14.)

Hermioné. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-ki-kicsoda-az-antik-mitoszokban-F869D/h-F892F/hermione-F8955/> (utolsó hozzáférés: 2022. 4. 15.)

Kasszandra. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-ki-kicsoda-az-antik-mitoszokban-F869D/k-F89E3/kasszandra-F8A01/> (utolsó hozzáférés: 2022. 4. 14.)

Parisz. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-ki-kicsoda-az-antik-mitoszokban-F869D/p-F8BBC/parisz-F8BD4/> (utolsó hozzáférés: 2022. 4. 14.)